

УДК 340.12

О.В. ВОЛОШЕНЮК,

канд. юрид. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8978-0645>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/J-7042-2016>

УДАВАНА ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Ключові слова: правова поведінка, удавана поведінка, обман, лицемірство, удаваний правочин, симуляція, інсценування

Дослідження правової поведінки є актуальними за будь-яких умов, оскільки даний різновид соціальної активності віддзеркалює реальний стан функціонування права у конкретних обставинах місця і часу. Кожен суб'єкт обирає варіанти власних дій з урахуванням багатьох чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру (економічна та політична ситуація в державі, наявність або відсутність ефективного законодавства, можливість чи неможливість реалізувати власні цілі правомірними засобами, стан суспільної та індивідуальної правосвідомості та ін.). Отже, у вчинках фізичних і юридичних осіб відображаються процеси, що відбуваються практично у всіх сферах суспільної життєдіяльності.

Різним аспектам правової поведінки присвятили свої роботи С.С. Алексєєв, О.М. Бандурка, С.М. Братусь, В.П. Казимічук, В.М. Кудрявцев, Л.А. Луць, В.В. Оксамитний, І.М. Погрібний, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, М.В. Цвік, А.М. Шульга та інші відомі вітчизняні та зарубіжні дослідники. Загальновизнаним у юридичній науці є поділ правової поведінки на правомірну і протиправну (як полярні, протилежні варіанти реакції суб'єктів на правові приписи) та виокремлення різного роду проміжних варіантів (зловживання правом, об'єктивно протиправна поведінка тощо). Деякі автори серед різновидів правової поведінки окремо згадують про девіантну поведінку, яка характери-

зується ухилянням від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. Так, у підручнику з теорії держави і права за редакцією Є.О. Гіди вказується, що девіантна поведінка є вибірковою і усвідомленим порушенням соціальних норм (правових, моральних, релігійних, звичаїв) [1, с.372]. Водночас у юридичній літературі недостатньо уваги приділяється дослідженню удаваної правової поведінки, що й зумовило вибір теми даної статті. Отже, метою статті є розширення наукових уявлень стосовно мало досліджуваного феномену удаваної правової поведінки, що зумовило постановку завдань: формулювання поняття, розкриття характерних рис удаваної правової поведінки та класифікація її проявів.

Як правило, правову поведінку науковці визначають як соціально-значущу, усвідомлену поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, що передбачена нормами права й породжує певні юридичні наслідки. При цьому наголос робиться на відповідності/невідповідності поведінки вимогам норм права та на позитивних/негативних наслідках такої поведінки. Що стосується питань щирості, відвертості вчинків суб'єктів в процесі реалізації власних прав, обов'язків та інтересів, то на цьому увага зазвичай не акцентується. Більш того, у більшості випадків вважається, що у правових відносинах головне, щоб сторони виконали покладені на них обов'язки, а чим вони при цьому керувалися, не має особливого значення. Саме цим нібито право відрізняється від моралі. Наприклад, Л.Й. Петражицький вказував, що правовий обов'язок буде вважатися виконаним навіть тоді, коли зобов'язана сторона здійснила певні дії з егоїстичних мотивів, міркувань особистої вигоди, під страхом невігоди, бажаючи скомпрометувати правомочну особу тощо. При виконанні ж морального обов'язку, якщо людина керується аморальними мотивами, такі дії не можуть бути оцінені позитивно; у такому випадку виконання морального обов'язку не буде.

У вказаних міркуваннях, звісно, є певний сенс, оскільки право являє собою специфіч-

ний соціальний регулятор, спрямований, у першу чергу, на забезпечення зовнішньої урегульованості суспільних відносин. Однак і внутрішній стан суб'єктів правового спілкування не повинен залишатися поза нашою увагою, оскільки він має дуже важливе значення, зважаючи на перспективи створення належного правового порядку у суспільстві. Ще С.А. Муромцев розрізняв поведінку «ідеально правомірну», тобто дію, вчинену «у щирий спосіб», і «зовні правомірну поведінку», що здійснюється під впливом примусу [2, с.299]. Звісно, що перша має суттєві переваги перед другою.

Разом із тим, у реальному житті непоодинокими є випадки використання обману як інструменту досягнення власних цілей, у тому числі й у сфері права. Арсенал обманних дій і станів є настільки широким (дезінформація, приховування, наговір, вимисел, лицемірство, лестоші), що деякі автори іменують обман «універсальним феноменом психіки і комунікації» [3, с.9–10]. У зв'язку з цим, на нашу думку, вкрай важливо і загальнотеоретичній юриспруденції звернути увагу на такий різновид правової активності, як удавана правова поведінка. Це дозволить отримати більш повну картину можливих варіантів поведінки суб'єктів правового спілкування.

Удавана поведінка може мати багато проявів. У першому наближенні вона пов'язана з приховуванням справжніх намірів або їх маскуванням альтернативними, більш переважними варіантами. При цьому, як правило, суб'єкт докладає зусиль для того, щоб справити потрібне йому враження на оточуючих, тобто він прагне імітувати властивості і стани, носієм яких він не є. Особа використовує нещирі поведінку як певну стратегію, за допомогою якої вона маніпулює свідомістю адресата, формує недостовірні судження і, приховуючи справжні наміри, дезорієнтує адресата [4, с.57]. Дж. Остін наводить наступний приклад: людина робить вигляд, що старанно миє вікна, хоча насправді вона весь час дивиться крізь скло, розглядаючи, де зна-

ходяться дорогі речі. Миття вікон в цій ситуації служить свого роду маскуванням дій по розгляданню приміщення [5, с.270]. Це, звісно, лише один з можливих варіантів удаваної поведінки, до того ж і не самий розповсюджений, але він добре ілюструє суть неспівпадання удаваних дій з реальною ситуацією.

Важливою рисою удаваної поведінки є обов'язкова наявність спостерігача, тобто особи, яка певним чином оцінює ті чи інші дії суб'єкта, інтерпретує їх [6, с.273]. Спостерігачем може бути потерпілий, свідки, контрагент договору, суддя, працівники поліції, інші особи, на яких суб'єкт удаваної поведінки намагається справити відповідне враження таким чином, щоб вони не запідозрили обману. Без цього сенс такого роду поведінки втрачається, здійснення таких дій без бажання приховати їх дійсні мотиви від інших суб'єктів може свідчити про наявність у особи душевної хвороби.

Слід також звернути увагу на особливості психологічних процесів, що відбуваються у психіці як суб'єкта удаваної поведінки, так і спостерігача. Першому властивий внутрішній конфлікт (когнітивний дисонанс), що має двоаспектний характер. Соціально-практичний його аспект вказує на протиріччя між соціальними нормами, що трактують обман як засуджувану форму поведінки, і складністю досягнення цілей (у тому числі позитивних і життєво важливих) без обману. Психологічний аспект відображає протиріччя між неможливістю обходитися без обману і віднесенням його до категорії дій, вчинення яких може викликати в індивіда негативну самооцінку і почуття провини. У спостерігача, у разі якщо він дізнався про удаваний характер відповідних дій, також можуть виникнути суперечливі внутрішні переживання: негативна раціональна оцінка, спричинена неприязню до цинізму, підлості, наглості обманщика, і частково позитивна емоційна – мимовільне захоплення його майстерністю й спритністю [3, с.14–15].

У науковій літературі удавана поведінка в юридичній сфері інколи характеризується як

правове лицемірство (невідповідність слів, вчинків людини справжнім почуттям, переконанням, намірам) і розглядається як прояв зловживання правом. О.С. Ломова, зокрема, зазначає, що правове лицемірство – це негативна, в соціально-правовому плані, свідомовольова, усвідомлена поведінка суб'єкта правового спілкування, що виражається у використанні наявних правомочностей всупереч інтересам інших осіб, але здійснювана у формально правомірних рамках. При цьому з точки зору духу права такі рамки правомірними не можуть бути визнані [7]. Втім, вважаємо, що зловживання правом може здійснюватися і цілком відкрито, без приховування дійсних намірів. Що стосується удаваної поведінки, то вона, на нашу думку, є феноменом більш складним і різнобічним, що має багато різних проявів, внаслідок чого її можна класифікувати за різними підставами.

Залежно від усвідомлення суб'єктами характеру поведінки слід розрізняти односторонню і двосторонню удавану поведінку. У першому випадку дійсні наміри суб'єкта приховані від всіх інших осіб, у тому числі від контрагента певної угоди. Характерною рисою такого варіанту поведінки є умисне введення іншої сторони в оману, з метою примусити її до вступу в правочин. При цьому під обманом слід розуміти не тільки повідомлення іншій стороні неправдивих відомостей, а й навмисне замовчування фактів, які можуть перешкодити вчиненню правочину [8, с.4]. Подібні дії супроводжуються імітацією суб'єктом щирості, відвертості, за якими маскуються його корисливі чи інші негативні наміри. У другому випадку обидві сторони певної угоди намагаються приховати свої дійсні наміри. Прикладом цього є укладання так званих удаваних правочинів. Згідно з ст.235 Цивільного кодексу України, удаванним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили [9]. Характерною рисою такого роду правочину є невідповідність волевиявлення сторін їх дійсній волі. Його мета полягає не

тільки в тому, щоб приховати дійсну волю сторін, а й породити інші наслідки, які впливають із правочину, що прикривається. При цьому прикриваючий правочин, на відміну від прихованого, сторонами не виконується; відповідні права і обов'язки сторонами не реалізуються. Сторони правочину виконують тільки ті обов'язки та реалізують ті права, що впливають із прихованого правочину. Найчастіше вчинення таких правочинів пов'язане з купівлею та продажем певних об'єктів. Наприклад, за удаваним договором дарування може приховуватися договір купівлі-продажу. Робиться це здебільшого для перешкодження реалізації іншим співвласником права переважної купівлі, а також для приховання справжніх доходів, отриманих від забороненої діяльності. Нерідко також видається генеральна довіреність на автомобіль при його фактичному продажу цій самій особі. Тобто правочин (довіреність) прикриває договір купівлі-продажу. Таким чином, очевидно, що мета удаваного правочину – обійти вимоги закону, порушити права інших осіб, уникнути виконання певних обов'язків [10]. При цьому всі сторони подібної угоди усвідомлюють удаваний характер даного правочину.

За часом прояву удавана поведінка може бути постійна та тимчасова (ситуативна). Перший вид притаманний особам, для яких такого роду дії є способом існування, стилем життя. У цьому зв'язку можна говорити про існування комунікативного типу «облудник» (удавальник), під яким розуміється людина, що любить прикидатися, приймати на себе певний вигляд з метою ввести інших людей в оману. Конститутивними ознаками такого типу є: референція до обманної поведінки; корисливі наміри; зовнішня презентація щирості і правдивості. В якості еталонного позначення облудника можна розглядати універсальний фразеологізм «вовк в овечій шкурі» [11, с.95]. На відміну від цього, при ситуативній удаваній поведінці суб'єкт не використовує обман як базову стратегію побудови відносин з іншими особами, а вдається до удавання

як до інструмента вирішення окремих (переважно – надзвичайних) життєвих ситуацій, коли реалізувати свої суб'єктивні інтереси у інший спосіб для нього складно або неможливо.

За характером удаваних дій: «позитивна» і «негативна» удавана поведінка. Вказані найменування є дещо умовними, оскільки будь-які удавані дії по своїй суті є негативними. Однак мова тут йде про те, яке саме враження особа прагне справити на інших осіб – позитивне чи негативне. У більшості випадків суб'єкти намагаються скрити свої дійсні наміри за позитивною «маскою», однак досить часто використовується й такий вид поведінки, як симуляція. Наприклад, з метою ухилення від юридичної відповідальності особа намагається переконати інших осіб у наявності в неї певної психічної хвороби. Симуляція психічних захворювань поділяється на превентивну (здійснюється громадянином до початку злочинного діяння для формування подальших вражень про вчинення ним протиправного діяння під впливом психічної хвороби); інтрасимуляцію (симулятивні дії громадянина в момент вчинення ним протиправних діянь з метою приховування справжніх мотивів свого вчинку); постсимуляцію (симулятивні дії громадянина після здійснення ним протиправного діяння для уникнення покарання). У судово-психіатричній практиці розрізняють симуляцію справжню, або чисту, яка здійснюється психічно здоровими особами, і «патологічну симуляцію» – симуляцію на тлі наявного психічного захворювання або дефекту. Типи патологічних симуляцій: сюрсимуляція (зображення особою симптомів, що не є характерними для захворювання, яке вона намагається симулювати); метасимуляція (свідома пролонгація захворювання, штучне продовження перенесених в минулому хворобливих станів); агравація (перебільшення глибини і гостроти психічного захворювання). Зустрічається також і дисимуляція, тобто приховування хворим реально існуючих у нього симптомів психічного захворювання. Такий різновид удаваної поведінки часто застосовується хворими людьми з метою

домогтися виписки з лікувального закладу і здійснити свої маніакально-маревні ідеї (злочини, суїцид тощо) [12, с.123–124].

Сфера прояву «негативної» удаваної поведінки не обмежується імітацією суб'єктом певного психічного стану. Досить розповсюдженою формою симуляції є інсценування, тобто дії, спрямовані на приховання події злочину, його слідів і окремих обставин, причетності особи до його скоєння, шляхом створення штучної картини події. За словами П.В. Малишкіна, злочинне інсценування можна визначити як обстановку удаваної події, створену штучним шляхом, яка може доповнюватися відповідною їй удаваною поведінкою, що узгоджується з даною обстановкою, здійснювану з метою приховування скоєного злочину та ухилення від відповідальності за скоєне [13, с.6]. Наприклад, серед інсценувань при скоєнні злочинів у сфері комп'ютерної інформації найбільш поширеними є такі: створення видимості того, що інформація була пошкоджена в результаті невмілого поводження з нею особами, які мають право доступу до неї; зараження комп'ютера вірусом з необережності особами, що мають доступ до комп'ютерної інформації; виведення носія інформації з робочого стану нібито в результаті дії причин, що не залежать від користувача або іншої особи (стрибки електричної напруги в мережі і т.п.); імітація іншого правопорушення в комп'ютерній мережі з метою відволікання уваги від дій, якими злочинець прагне домогтися очікуваного ним кримінального результату [14, с.79].

Слід зазначити, що у більшості випадків суб'єкт прагне приховати сам факт інсценування, але можливим є і варіант удаваної поведінки у формі відкритого інсценування, як це, приміром, було в наступному прикладі, описаному у науковій літературі. Надзиратель одного паризького ліцею своєю поведінкою викликав до себе ненависть з боку студентів, і вони вирішили помститися йому. Кілька студентів схопили його, замкнулися в темній кімнаті та імітували суд над ним. Вони перера-

хували всі його злочини і присудили до смертної кари через знеголовлення. Принесли сокиру і плаху і оголосили засудженому, що йому залишаються тільки три хвилини на те, щоб покінчити всі земні розрахунки і приготуватися до смерті. По закінченні цього терміну йому зав'язали очі, примусили його стати на коліна, оголили йому шию, і один з учасників цієї жорстокої забави завдав йому мокрим рушником удар по спині. Після цього присутні з реготом запропонували йому піднятися. До їх превеликого подиву і переляку, засуджений не зрушив з місця: він був мертвий [15, с.29].

Підсумовуючи, слід зазначити, що удавана правова поведінка являє собою такий вид правової активності, що проявляється у навмисному приховуванні суб'єктом своїх дійсних намірів або станів, реальних фактів і обставин з метою дезорієнтації інших осіб, справляння на них необхідного враження для досягнення своїх корисливих та інших (як правило, соціально засуджуваних) цілей. Даний різновид поведінки може використовуватися у приватноправових та публічно-правових відносинах, вона може бути односторонньою і двосторонньою, постійною і ситуативною, «позитивною» і «негативною». Розмаїття форм її прояву, реальних і потенційних соціальних наслідків свідчить про важливість і своєчасність поглибленого наукового дослідження удаваної правової поведінки, подальшого виявлення її типових ознак і практичних проявів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави та права / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
2. Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др. ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. 384 с.
3. Федюнина И. Э. Концепт «обман» в русской, английской и немецкой языковых картинах мира, репрезентируемых фразеологизмами: автореф. дис. ... канд. филологич. наук : 10.02.19. Белгород, 2009. 22 с.
4. Мартынова Е. В. Когнитивный сценарий ситуации притворного поведения в современном английском языке // Вестник Иркутск. гос. лингвистического ун-та. Серия Филология. 2013. № 1. С.56–63.
5. Austin J. Pretending // Proceedings of the Aristotelian Society, Vol. 32. – 1958. – P. 261–278.
6. Мартынова Е. В. Фактор наблюдателя в ситуации притворного поведения // Вестник Иркутск. гос. лингвистического ун-та. Серия Филология. 2013. № 4. С.268–274.
7. Ломова Е. С. Правовое лицемерие как явление правовой реальности // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 6. URL: www.science-education.ru/113-11733.
8. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
10. Скиданов К. В. Дійсна воля осіб у фіктивних та удаваних правочинах // Теорія і практика правознавства. 2013. Вип.2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_22.
11. Панченко Н. Н. Коммуникативный типаж «притворщик» // Вестник Челябинск. гос. ун-та. 2009. № 10. С.94–98.
12. Горшков А. В., Колоколов Г. Р. Краткий курс по судебной психиатрии. М. : Окей-книга, 2009. 128 с.
13. Малышкин П. В. Распознавание преступных инсценировок при криминалистическом исследовании обстановки места происшествия : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1990. 26 с.
14. Косынкин А. А. Инсценировка как форма противодействия расследованию преступлений в сфере компьютерной информации // Вестник Челябинск. гос. ун-та. 2011. Вып.29. С.78–80.

15. Ильин Е. П. Психология страха. СПб.: | Питер, 2017. 352 с.

Волошенюк О. В. Удавана правова поведінка // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 2. С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_7.pdf

Проаналізовано характерні риси удаваної правової поведінки та сформульовано її визначення. Запропоновано класифікацію видів удаваної правової поведінки.

Волошенюк А.В. Притворное правовое поведение

Проанализированы характерные черты притворного правового поведения и сформулировано его определение. Предложена классификация видов притворного правового поведения.

Voloshenyuk O.V. Pretended legal behavior

The characteristic features of pretended legal behavior are analyzed and its definition is formulated. Classification of kinds of pretended legal behavior is offered.